

SVI NAŠI (DIS)KONTINUITETI

Zlatko Kramarić

U današnjim historiografskim radovima iznimno je popularno pozivati se na kategorije "mi". Tako što je moguće činiti jer se iza te krajnje nedefinirane kategorije/konstrukcije mnogo toga može podvesti, a još više prikriti. Tim više, što ta "neodređenost", u pravilu, ne generira nikakve ozbiljnije obveze, osim što upućuje da su određena stanja/odnosi u društvu stabilna i da dugo traju.

Tom neobvezujućem pozivanju na "mi" skloni su i neki vrlo relevantni teoretičari. Jedan od njih je i G. Ash,¹ ugledni britanski historičar, politolog, autor nekih vrlo važnih knjiga, koji pod tom kategorijom najčešće predmnijeva "demokratske, dobre, liberalne i mirotvorne Evropljane i zapadnjake, koji su iznova ni krivi ni dužni zatiču u ratovima s autokratskim, diktatorskim, antidemokratskim i antizapadnim neprijateljima, ratovima koji nisu ni željeli ni prouzrokovali i iz kojih će, dakako uz "dugotrajnu borbu" i "krv, znoj i suze", i

1 Budući da je riječ o autoru koji se sustavno bavi suvremenom poviješću istočne i srednje Europe, onda je posvema razumljivo što su neke od njegovih tekstova/knjiga možemo čitati i na našim jezicima. Ovdje, prije svega, mislimo na knjigu: *Mi građani: revolucije 1989 – Svjedočanstva iz Budimpešte, Berlina i Praga*, Novi Liber, Zagreb, 1993. O tome kako su jugoslavenski političari ovaj radikalni rez/repturu, pad Berlinskog zida, slom komunizma, uredno prespavali reći ćemo nešto više u nastavku ovoga teksta.

ovoga puta u Ukrajini izaći kao pobjednici...".² Za razliku od Asha, povjesničar i antropolog, V. Perica,³ pod tu neodređenu kategoriju/konstrukciju podvodi, ni manje ni više, zapadni Balkan. On je uvjeren da su se upravo na tom prostoru u nedavnoj prošlosti odigrali neki procesi, koji imaju težinu svjetske avangarde a ne zaostalih "plemena kako su nas sa Zapada uvjeravali prije 30 godina za vrijeme balkanskih ratova". Naime, on smatra da su se na prostoru zapadnog Balkana još prije 30 godina odigrali svi oni procesi s kojima se trenutno suočava demokratski Zapad, kao što su nemotivirana rušenja spomenika, bolesna slavljenja poraza, sustavna revidiranja historije, nekontrolirana provala etnonacionalizma, etnizacija političkih diskursa... I dok Ash pokušava dokazati da je "demokratski svijet" bolji od onih drugih svjetova, V. Perica tvrdi da taj navodni "demokratski svijet" nije ništa bolji od "ruskog, odnosno balkansko/srpskog svijeta".⁴ Jer, i u tom navodno "demokratskom svijetu" ne samo što se odvijaju gotovo istovjetni retrogradni procesi kao i u onom "drugom", manje demokratskom svijetu, već je, i taj napredni Zapad, u nekom trenutku, prisiljen imitirati sve one negativnosti, koje prosječni Europljanin vezuje uz svoju percepciju istoka Europe. Naime, svjedoci smo da ni u tom "boljem" svijetu više ne postoji niti elementarna potreba za novim idejama, nitko se ne trudi da ponudi neku novu viziju "bolje, izvjesnije budućnosti", pa se ta duhovna i svaka druga insuficijentnost zadovoljava nekritičkim "kopanjem po prošlosti". Upravo takve djelatnosti dovode do toga da se preko noći stvaraju novi kultovi heroja, dok se oni stari "demoniziraju i obratno".⁵

2 Aleksandar Pavlović, "Ashes to Ash ili ko su "mi, Evropljani", <https://pecanik.net/ashes-to-ash-ili-ko-su-mi-evropljani/9.3.2022>. U ovome tekstu Pavlović referira se na tekst T. G. Asha, "EU i Ukrajina", <https://pecanik.net/eu-i-ukrajina-2/>, 07. 03. 2022.

3 Vjekoslav Perica, "(Dis)kontinuiteti", <https://pecanik.net/diskontinuiteti>, 08. 07. 2020.

4 O tom svijetu više vidjeti u našoj knjizi *Kritika političkog uma*, Ljevak, Zagreb, 2022., i Zbornik "Druga Rusija", (ur. M. Subotić) XX vek, Beograd, 2018., posebice tekst A. Miler, "Konceptija "ruskog sveta"", str.221-233., i tekst I. Zeveljev, "Granice ruskog sveta", str.233-249. Velika je šteta što ove, kao i neke druge tekstove nisu čitali evropski političari. No, njima su sve vrste birokratskih procedura, čak i one karikaturalne, poput određivanja pravilnog oblika krastavca za evropsko tržište bile puno bitnije od čitanja relevantnih teorijskih tekstova u kojima se promišljaju novi geopolitički odnosi... Naime, iz ova dva teksta moguće je vidjeti kako ta dva svijeta, "ruski" i onaj "demokratski" uopće ne korespondiraju. A, i ne mogu korespondirati jer ne dijele zajedničku komunikativnu prošlost. A kada se ne dijeli zajednička komunikativna prošlost, onda je i sustav vrijednosti na kojima ti svjetovi temelje dijametralno suprotan. Ratovi su samo logična posljedica tih nepremostivih razlika! To se, konačno, može vidjeti i u ovome rusko-ukrajinskom ratu!

5 Isto, Vjekoslav Perica...

Ovom se konstatacijom, zapravo, ništa bitno ne dokazuje, osim spoznaje da bez obzira o kojem se svijetu radi da su oni sami sebi dostatni. A ta se (samo)dostatnost očituje u ponavljanju istih ili vrlo sličnih matrica ponašanja, djelovanja... I jedan i drugi svijet uživaju u svojim isključivostima i posvema je pogrešno inzistirati na onim strategijama/projekcijama, koje bi te što naslijeđene, što konstruirane različitosti, na ovaj ili onaj način, pokušale premostiti, kako-tako prevladati, pa čak u nekoj idealnoj projekciji i pomiriti. Nema nikakve dvojbe da se ideja o "identitarnoj hibridnosti", o "harmonizaciji različitosti"(njihovom prožimanju, koji bi trebao dovesti do priželjkivanog sinergijskog učinka...), na prvi pogled, čini vrlo šarmantnom i da uistinu lijepo zvuči. Ali, sva naša iskustva nas uče da u realnosti nešto tako "šarmantno i zavodljivo"na razini kolektiva/zajednice/nacije/društva ne funkcionira. Isto tako, ne postoje nikakvi čvrsti dokazi da je postojanje "različitosti"u društvu, samo po sebi, znak da je to društvo zdravije od onoga u kojem takva različitost ne postoji. Očito da takve "zdravije"strategije pripadaju, u pravilu, individualnim praksama, onim praksama koje ne žele biti šutljivi, poslušni dio neke veće cjeline, kolektiva, razreda, nacije... Stoga bi bilo iluzorno očekivati da takve pojedinačne aktivnosti postanu vladajuća, a još manje jedine političke igre u nekom stvarnom društvu/gradu.

Budimo iskreni i recimo da ni te pojedinačne prakse, koje bi trebale biti neopterećene glede postojećih odnosa moći u društvu, nisu u potpunosti oslobođene stereotipova o drugim kulturama, rasama, nacijama, Balkanu, Mediteranu, srednjoj Europi, spolu... ⁶ Jednostavno, i oni koji sebe doživljavaju liberalnim misliteljima nisu uspjeli izbjeći tim "stupicama u jeziku"! Čak i kada nam se (pri)čini da smo napravili nekakav kritički odmak od tih komotnih klišeja, pa pokušavamo uvjeriti druge da Srbi nisu nužno zli, ili da

6 Nema nikakve sumnje da i u Bugarskoj i Makedoniji postoje pojedinci, I. Dičev, I. Krastev, M. Todorova, E. Šeleva... kojima su jasne, manje-više, sve dileme u bugarsko-makedonskom prijeporu vezana uz njihove historije, ali taj njihov uvid ne proizvodi nikakav pozitivni učinak na onim "višim razinama"na kojima se ti nesporedumi/prijepori i rješavaju! A to samo zato što bit prijepora pripada isključivo sferi iracionalnoga unutar koje bilo kakvi dokazi, bilo kakva racionalna argumentacija ne znači apsolutno ništa. Stoga nije čudno što se većina aktera koji sudjeluju u rješavanju tih "historijskih nesporeduma između dviju bliskih etnija, u konačnici, prepusti branjenju onih obvezujućih dionica vlastitog nacionalnog resentimana, jer nam takve prakse uvijek mogu ponuditi jedan komforniji okvir, veći stupanj sigurnosti, mogućnost ubrzane društvene promocije, profesionalnog napredovanja, poželjne društvene vidljivosti u javnom prostoru, političku i svaku drugu relevantnost...

nije politički korektno Crnogorce (crnce, Rome...) doživljavati kao "lijenu naciju/bića", a da se o ženama može misliti isključivo kao ravnopravnim bićima i kako je pogrešno između spola i roda stavljati znak jednakosti, gotovo svaki puta u našim istupima pojavit će se i neki "nekontrolirani detalji", koji će sve te naše dobre namjere surovo demantirati. Najčešće će nas odati naš vlastiti jezik u čijim su temeljima ugrađeni i seksizam, i rasizam, i narcizam, i ksenofobičnost...

O toj nimalo ugodnoj činjenici naših, ali ne samo naših jezičnih praksi kada je u pitanju rodna predstavljaljivost vrlo uvjerljivo piše Rada Iveković, koja će rezignirano zaključiti da hrvatski, uostalom kao ni francuski jezik, "ne rade još šire na rješeljima obuhvatnog, tj. rodno uključivog i nediskriminirajućeg jezika, gdje bi se gramatički i sintaktički uzusi malo prilagodili punoj rodnoj predstavljaljivosti".⁷

7 Rada Iveković, "O jeziku izvan sebe", <https://pescanik.net/o-jeziku-izvan-sebe/> 08. 03. 2022. Ovaj je tekst pogovor hrvatskom izdanju knjige *Politika prevodenja*, Fraktura, Zagreb, 2022. U ovome zanimljivom i provokativnom tekstu ima i onih pasusa, koji nam, u najmanju ruku, nisu u svim detaljima posvema jasni. Naime, Rada Iveković iako nije lingvist izriče čitav niz kritičkih objeckija na (novu) standardizaciju hrvatskog jezika, u kojoj ona vidi samo još jedan od oblika rigidnog hrvatskog nacionalizma (sic), koji ima jedan jedini cilj a to je da se poduzmu sve radnje koje će hrvatski što je moguće više udaljiti od srpskog jezika. Doduše, za tu svoju konstataciju ne nudi niti jedan konkretan dokaz osim onih trivijalnih, kavanskih primjedbi "novokomponiranih lingvista", koji ne zaslužuju neki ozbiljniji komentar. Jer, postoje i neki drugi, jednako uvjerljivi primjeri ("tvornica umjetnog gnojiva"vs. "fabrika veštačkog dubriva"), koji isto tako svjedoče o različitim tradicijama (političkim, kulturno-jezičnim, geografskim, ekonomskim...), koje su itekako utjecale na formiranje različitih jezičnih standarda (ali, i sintakse, i vokabulara...) ta dva jezika. Isto tako, svako nekritičko inzistiranje na jezičnoj bliskosti hrvatskog i srpskog jezika nije nimalo nevinna politička praksa. Točnije, te prakse uopće se bitno ne razlikuju od onih koji tvrde da se radi o dva svemirski udaljena jezika. A, kada je riječ o mojoj sadašnjoj jezičnoj praksi, onda moram reći da se ona uopće ne razlikuje od one iz 70-ih i 80-ih godina prošlog stoljeća. Nikakve političke promjene nisu utjecale na moju govornu/pisanu praksu, a niti sam bilo kakve dramatične promjene primijetio kod mojih sugovornika, studenata..., koje bi potvrdile ovu lepršavu konstataciju Rade Iveković. I sama konstatira da su sve standardizacije nužno politički, odnosno totalitarne po svome karakteru. I ako su takve, onda je nužno da se neke stvari u hrvatskom, ali i ne samo tom jeziku, moraju organizirano razdvojiti od nekog drugog (srpskog, bosanskog...) jezika. Ali, taj čin ni na koji način ne mora značiti da je konačni cilj "amnezija zajedničkog jezika"koji, by the way, nikada nitko nije govorio! Krajnje je zanimljivo da nema nekih većih razlika između pristupa Rade Iveković fenomenu odnosa "hrvatski"vs. "srpski"jezik, i pristupa V. Putina odnosu između "ruskog"i "ukrajinskog"jezika. Naime, i Iveković i Putin, iz nedvojbene bliskosti dvaju jezika, izvode prilično nezgodne političke zaključke! Želimo vjerovati da to Radi Iveković nikako nije bio cilj. Naime, na taj se način, i mnoge druge stvari, nacija, identitet, kultura..., mogu (o)lako dovesti u pitanje!

Od ove "izdaje jezika" nije pošteđena ni praksa "kopanja po prošlosti". Sve ove primjedbe na seksistički, rasistički, totalitarni karakter našeg jezika moguće je primijeniti i na aktivnosti vezane uz "kopanje po prošlosti", koje se poduzimaju kako bi se utvrdile određene zakonitosti, potvrdile ili osporile određene povijesne kontinuitete. U tom kontekstu moguće je i razumjeti da svako surovo "kopanje po prošlosti" izaziva određenu nelagodu kod Perice, i ne samo njega.⁸ Imamo dojam da bi on te radnje najradije zabranio ili bi, u najboljem slučaju, propisao koja su to "kopanja" dopuštena, a koja pak ne; koje se povijesne istine mogu, a koje pak nije moguće dovoditi u pitanje! Doduše, takav jedan kontrolirani pristup prošlosti u koliziji je sa samim poimanjem proučavanja prošlosti. Naime, mi mislimo da je stalno "kopanje po prošlosti" sveta obveza svakoga povjesničara i da ona, sama po sebi, nužno ne znači održavanje starih i stvaranje novih mitova, jačanje stereotipova, razvijanje predrasuda i mržnje prema susjedima, gdje smo "Mi" uvijek žrtve, "drugi" - su krivi za sve.⁹ Za razliku od ovoga autora mi, pak, mislimo da je "kopanje po prošlosti" nužno, jer tko nam može jamčiti da određene "povijesne istine" nisu također rezultat "loših" "kopanja po prošlosti", onih "kopanja" koja su jednako tako bila ideologizirana i koja su predstavljala integralni dio "državno/partijskih projekata". Stoga je posvema logično postaviti pitanje koliko su takva "kopanja po prošlosti" bila u suglasju s elementarnom "povijesnim istinama". Drugim riječima, je li osporavanje broja ubijenih u Jasenovcu nedopustivi "povijesni revizionizam" ili samo legitimni pokušaj da se utvrdi što je moguće točniji broj ubijenih, njihova nacionalna i vjerska pripadnost, dob, spol, načini ubojstva... Nadam se da poslije ove opore konstatacije nije potrebno ponoviti onu čuvenu misao Dostojevskog da bi nam već i jedna suza nevinog djeteta trebala predstavljati nepodnošljivu bol, gdje je patnja drugih i naša patnja, pobuditi empatiju...¹⁰ i da već sama ideja ubijanja "drugih" predstav-

8 Posebice se te "nelagode" vidljive kada su u pitanje neki događaji vezani uz Drugi svjetski rat na teritoriju NDH! Mnogi ne žele da se "istine" jugoslavenske historiografije iznova kritički propituju! Velika većina tih pokušaja *a priori* se svodi na "revizionizam"!

9 Doduše, možemo se složiti s tvrdnjom autora da se autoviktimizacijom stvara paranoidna svijest o povijesti, koju žrtvu oslobađa svih moralnih obveza i potiče želju za osvetom i da se na samožaljenju homogenizira nacija, zbijaju se njezini redovi, potire se pluralnost, a pojedinci i društvene skupine utapaju se u zamišljeni koleški ili "duhovni" kolektiv. No, bilo bi dobro kada bi se ova konstatacija ipak stavila u neki konkretniji društveno-historijski kontekst, pa da vidimo koji drugi procesi utječu na jedno ovakvo retrogradno ponašanje. Konačno, autoviktimizacija je samo jedan od mnogih derivata "kopanja po prošlosti", jedan od njegovih logičnih posljedica.

10 F. M. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, MH, Zagreb, 1953. Ovdje se reformiramo na poglavlje o "Ve-

lja zločin. No, jednako tako, da se i svaka manipulacija brojem ubijenih, bilo da se taj broj besramno multiplicira ili minimalizira, također, može smatrati nečasnim djelom, koje nije u funkciji rješavanja onih traumatičnih mjesta naše povijesti. Od prošlosti nije moguće pobjeći, pa bi bilo poželjno kada bismo postali svjesni da nema smisla odlagati naše suočavanje s njome, posebice onim "lošijim" epizodama u toj prošlosti. Samo tako uspjjet ćemo izbjeći daljnje i nepotrebne podjele u društvu. Budući da u tom procesu nema nevinih taj projekt može uspjjeti jedino u slučaju ako svi društveni akteri dožive katarzu. Ako tako što izostane, onda će se te retrogradne prakse, kako one fašističke, tako i one boljševičke, uvijek iznova ne samo obnavljati, već iznova i pojavljivati. U takvom slučaju kontinuiteti tih loših povijesnih praksi/ideologija nije moguće izbjeći. Po neki puta nam se čini da mi, zapravo, u našem naslijeđu, i nemamo nekih drugih tradicija na koje bismo se mogli osloniti.

Nažalost, u našoj tranziciji izostao je katarzičan efekt, pa smo mi skloni da te "nevine suze" i dalje ideologiziramo tako što ih pažljivo sortiramo. Princip sortiranja uvijek je binaran: naše vs. vaše, vrednije vs. nije vrijedno spomena, prijatelj vs. (arhe) neprijatelj... Kako stvari trenutno stoje tom besramnom sortiranju žrtava nema kraja, pa stoga uopće i nije neobično što se i danas u javnom prostoru može čuti da nisu sve žrtve iste. Na toj monstruoznoj tezi inzistiraju i pojedini političari i pojedini povjesničari, neodgovorni publicisti. I, pri tome, im uopće nije neugodno.¹¹ A takvi stavovi proizlaze

likom Inkvizitoru" u kojem Dostojevski izlaže svoje stavove o ideologiji, religiji, duhovnosti uopće, o krivnji, zločinu, patnji... A kada su u pitanju te nevine "suze", onda moramo reći da smo se tih suza, u ovih posljednjih 30 godina, na koje se i referira naš autor, uistinu imali prilike nagledati, kako onih u Hrvatskoj, tako i u Bosni, i na Kosovu, i u Siriji, i u Afganistanu, i Jemenu, a sada i u Ukrajini... , a sutra tko zna gdje ćemo opet gledati slike očaja i nemoći onih najslabijih, djece, žena, starijih ljudi! I, krajnje je vrijeme, kada bi upravo te "nevine suze" trebale predstavljati predmet naših političkih analiza i to na način da se svijet trebali promatra iz te dječje, perspektive "slabog subjekta"!

11 Ovdje prije svega mislimo na stavove S. Mesića, I. Josipovića, Slavka i Ive Goldsteina, T. Jakovine, H. Klasića..., jer sudbina onih "drugih", pobijedenih ih previše ne zanima. Te sudbine nisu dio njihovog svijeta, ti "drugi" su zaslužili da budu surovo kažnjeni, bez suđenja, bez dokazane krivnje, jer je među njima bilo i onih koji su uistinu bili krivi i koji su trebali biti procesuirani i kažnjeni. Ti "drugi" nemaju pravo na svoja mučna sjećanja... I više je nego zanimljivo da su oni skloni pravdati pobunu Srba u Hrvatskoj 90-ih godina prošloga stoljeća upravo pozivanjem na njihova "mučna sjećanja" na 40-te godine prošloga stoljeća, na iskustvo života u NDH-oj, ali pri tome ne žele vidjeti da bi se i neki "drugi" slijedeći istu logiku mogli pozvati na neka njihova "mučna sjećanja" na neke ranije historijske periode. Kada su oni bili šikanirani... Naravno, da su takve argumentacije, u najmanju ruku, uvredljive, ali ako već posežemo za njima onda moramo biti svjesni kuda nas

iz činjenice da se spram određenih državnih projekta odnosimo krajnje nekritički, pa u socijalističkoj Jugoslaviji/Hrvatskoj vidimo samo one pozitivne procese, od urbanizacije društva, preko ubrzane modernizacije i industrijalizacije, pa sve do toga da je javno proklamirano kako su žene ravnopravne u društvu...¹² a sve ono drugo (ne postojanje autonomnih institucija, autokratski način upravljanja, posvemašnja militarizacija društva, postojanje cenzure, reducirana građanska i ina prava, planska ekonomija...) ostaje izvan njihove analitičke optike.¹³

sve to vodi. Zanimljivo je da se nitko od ovih koji su i dalje skloni razlikovati "žrtvu" od "žrtve" nije usudio replicirati svjetski poznatom (i priznatom) književniku, Danilu Kišu, koji je javno govorio da između žrtava Auschwitza, u našem slučaju, Jasenovca, i žrtava Kolime, u našem slučaju, Bleiburga i Zlog otoka, nema nikakve razlike! A oni koji tvrde suprotno zaslužuju samo njegov duboki prezir! Doduše, ako želimo biti korektni, onda moramo reći da je i sam D. Kiš francuskim ljevičarima morao dodatno objašnjavati svoje stavove o Kolimi i Auschwitzu! Mnogi od njih bili su i uvjereni staljinisti, koje ni čitanje knjiga A. Solženjicina, *Arhipelag Gulag*, nisu nimalo pokolebale u njihovoj fascinaciji Oktobarskom revolucijom, Lenjinom i Staljinom, bilo je među njima i onih koji su mislili da su kosovska rješenja najbolja, a mnogima ni politika Pol Pota nije bila mrska!

12 Doduše, i ti se procesi u njihovim nekritičkim analizama mistificiraju... Kada bismo bili cinični onda bismo mogli zaključiti da je samo socijalističko društvo bilo jamstvo tih procesa, odnosno da se unutar nekog drugog društvenog okvira oni uopće ne bi dogodili... Moram priznati da sam uvijek uživao u onim usporedbama tipa u staroj Jugoslaviji u selu X nije postojao niti jedan traktor, a danas u socijalističkoj Jugoslaviji, u istom tom selu, ima ih desetak... No, što se time, zapravo, dokazuje – da je do traktora poslije rata bilo više nego ranije i da je do njih bilo jednostavnije doći?! A nešto preciznije i uvjerljivije bile bi one analize u kojima bi se uspoređivao broj traktora u nekim od susjednih zemalja, recimo u Austriji i Madarskoj, za isti period!

13 I danas je ta "nepodnošljiva selektivnost" zaštitni znak ljevice. Treba vidjeti samo pismo koje je Volodymyr Artiukh, ukrajinski marksist, uputio zapadnoj ljevici, u kojem ih optužuje za razmetanje neproduktivnim parolama, ispraznim analizama američke hegemonije, zapadnog neoimperijalizma, neoliberalnog zaokreta u formama akumulacije kapitala, a posvema im je promaklo da "u okruženju Rusije nastaje neka nova autonomna stvarnost (a sigurno nije nastala 24. veljače 2022. godine – op. Z.K.), stvarnost u kojoj mogućnosti nuklearnog rata više nije nezamisliva. Mnogima od nas promakle su tendencije koje su dovele do nastajanja takve stvarnosti". Više, "Pismo zapadnoj levisi iz Ukrajine", <https://pescanik.net/pismo-zapadnoj-levisi-iz-ukrajine/>, 11. 03. 2022. Ni naša ljevica nije ništa bolja. I nju je ovaj rat, agresija Rusije na suverenu europsku državu iznenadio. Aneksiju Krima 2014. godine su prespavali, pa nam sada nude revoluciju kao moguće rješenje ove krize. Doduše, i tu svoju genijalnu ideju, preuzetu od ruskih/sovjetskih boljševika, izrečenu tijekom Prvog svjetskog rata i definitivnog raspada Ruske imperije, ne objašnjavaju, pa ostaje nejasno tko bi to trebao biti subjekt te "nove" revolucije u 21. stoljeću. No, i pored te nedorečenosti oni su oduševljeni tom idejom i ponašaju se sukladno filozofiji "kao da" su prilike u današnjoj, Putinovoj Rusiji istovjetne onim iz 1917. godine. Čeka se samo Lenjin- figura koja se radikalno razračunava s binarnom logikom rata između Rusije i Zapada (B. Buden). Naravno, opet je Zapad kriv za sve loše što nam se danas događa, jer je sve vrijeme radio na diskreditaciji svake ideje revolucije, a Putinov ideološki horizont sveden je na ruski nacionalizam i carističku imperijalističku nostalgiju za "velikim prostorima"!

Stoga nam donekle može biti i razumljivo da oni stvaranje novih država doživljavaju kao repture, kao radikalne rezove koje će rezultirati rušenjem njihovog "idealnog svijeta", ali i dalje ostaje nejasno zašto barem ne pokušaju odgovoriti na pitanje: a koji su to stvarni razlozi doveli do te radikalizacije/repture jednoga svijeta? Očito im je teško priznati krivnju najvećeg dijela jugoslavenskih komunista koji su u 80-im godinama prošloga stoljeća sve političko-ekonomsko-kulturne probleme u socijalističkoj Jugoslaviji promatrali isključivo kroz optiku vlastite nacije. Dakle, nacionalizam je sve vrijeme bio imanentan i toj, navodno, nadnacionalnoj ideologiji!

Za razliku od njih, mi ne želimo tvrditi da su krajnji proizvodi tih radikalizacija u pojedinim društvima, tih neugodnih reptura, same po sebi, dobre, pozitivne stvari. Isto tako, ne želimo te "proizvode"/"državne projekte" braniti onim otrcanim frazama da su sve negativnosti samo kontinuitet nekih starih procesa započetih u onim "boljim", socijalističkim vremenima, da su ti proizvodi nužan rezultat naših mentaliteta,¹⁴ našeg nesretnog naslijeđa, naših navika... Isto tako, nisu nam prihvatljivi ni oni stavi koji u svakoj partikularnoj aktivnosti neke bivše jugoslavenske nacije vide pokušaje "brisanja" Jugoslavije. Rada Iveković smatra da je Jugoslavija danas neopravdano izbrisana iz povijesti,¹⁵ kao da nikada nije postojala. A izbrisana je zato, jer je dio one "nepotrebne" povijesti, svojevrsni "politički zaborav" onih puteva koji ne vode u Rim", one protekle povijesti koja nije dovela do sadašnjeg stanja nego je predstavljala druge moguće nedovršene ili izjalovljene opcije iz kojih bi se moglo još učiti".¹⁶ Bilo bi i više nego zanimljivo kada bi nam R. Iveković otkrila a koje su to onda povijesti doveli do sadašnjeg, očito prema njenom sveznajućem mišljenju, "nemogućeg stanja", koje su to povijesti prekinule taj idealni (jugoslavenski) kontinuitet? Koje su to anti-jugoslavenske tradicije narušile tu idilu, tu utopiju? U nastavku svoje "krnje" analize o brisanju Jugoslavije ova autorica u pomoć poziva Hilal Ahmeda, koji komentira citat psihologa Ashisa Nandyja o konceptu političkog zaborava kod autora Manan

14 I M. Krleža je pred kraj života shvatio da socijalizam u Jugoslaviji/Hrvatskoj nema šanse da preživi upravo zbog tog našeg specifičnog "mentalnog sklopa"!

15 A izbrisana je na isti onaj način na koji su iz naše oficijalne memorije, u nekim (ne)vremenima, izbrisana i Austro-Ugarska, i prva Jugoslavija... Spram tih brisanja ne samo što se nije se pokazivala neka veća empatija, već je svako pokazivanje bilo suspektno, a moglo je biti i penalizirano!

16 Rada Iveković, isto.

Ahmeda Asifa:¹⁷ "politički zaborav prekriva prošlost sadašnjošću na takav način da sve mogućnosti i predrasude sadašnjosti zaklanjaju složenost i življenu stvarnost prošlosti".¹⁸

No, ako se želi biti intelektualno korektan, a što zapravo drugo rade R. Iveković, V. Perica..., zar se i oni ne služe istovjetnom metodom; zar i oni "sretnu"jugoslavensku prošlost ne prekrivaju "nesretnom"sadašnjošću Hrvatske, Srbije..., pa onda u skladu upotrijebljene metodologije ne izvode zaključke da sadašnje stanje u novonastalim državama ni na koji način nije rezultat stanja u nekadašnjem jugoslavenskom društvu!?

Očito je da su jugoslavenski/hrvatski političari, sociolozi, filozofi, politolozi, književnici, publicisti,¹⁹ bili uvjereni da jugoslavenski socijalizam, samoupravljanje, politika nesvrstanosti predstavlja onaj bitan historijski pomak/radikalni rez u razvoju tog društva. No, vrijeme je pokazalo da je to bila obična iluzija, koja je u određenom trenutku morala eksplodirati. Do nekontrolirane eksplozije svih onih "potisnutih sjećanja"doći će već poslije 1980. godine, godine smrti Josipa Broza, tako što će se otvoriti sva ona politička i ina pitanja, koja su do tada bila potiskivana, tabuizirana, zabranjena. I ta potisnuta pitanja obilježila su naše 80-te i 90-te godine prošloga stoljeća. Način na koji su se ti "stari računi"rješavali poznati su. Naravno, ni R. Iveković, ni V. Perici ne pada na pamet propitivati uzroke tih procesa. Oni se uglavnom bave posljedicama i u kojima isključivo vidi samo one loše strane, retrogradne procese u novostvorenim državama i koji, ni na koji način, ne predstavljaju kantovski "napredak prema boljem"u odnosu na jugoslavensku državu.

17 Napominjemo da za sve ove jezične nespretnosti u ovome citatu ne odgovaramo, jer se radi o preuzetom prijevodu, koji je, u najmanju ruku, smušen i ne odgovara duhu pristojnog hrvatskog jezika.

18 Hilal Ahmed, "Loss of Hindustan – A Symposium III", o knjizi Manana Ahmed Asifa, *The Loss of Hindustan, The Inversion of India*, Cambridge (Mass.), Harvard UP, 2020. citirano prema R. Iveković, "O jeziku izvan sebe", <https://pecanik.net/o-jeziku-izvan-sebe/> 08. 03. 2022.

19 Tako je i jedan P. Matvejević naivno mislio da je jugoslavenski socijalizam puno "ljudskiji"od češkog, poljskog..., ali stvarnost ga je surovo demantirala, jer su događaji pokazali da je potencijal "civilnog društva"bio puno veći u tim društvima nego u jugoslavenskom! Našu kritiku Matvejevića vidjeti u našoj knjizi, *Jugoslavenska ideja u kontekstu postkolonijalne kritike*, Meandar, Zagreb, 2014., str.31-127.

Tako ih užasno smeta jedan marginalni pozdrav,²⁰ koji se i više nego jednostavno dadne kontekstualizirati, gdje ta kontekstualizacija nikako ne znači i opravdanje tog, u današnjem društvu, nepotrebnog pozdrava, ali jedan drugi pozdrav, koji nije bio ništa manje nježan spram neistomišljenika, ne dovode u pitanje, jer unutar njihove ideološke paradigme taj pozdrav ne izaziva nikakva "mučna sjećanja".²¹ Isto tako, oni su jako tužni zbog preimenovanja nekih institucija, ulica, trgova, ali ne sjećamo se da su ikada ranije imali slične primjedbe kada su te iste stvari, u nekim drugim vremenima, radili njihovi

20 Nitko racionalan u današnjoj Hrvatskoj ne misli da pozdrav *Za Dom Spremni* nije bio jedan od najvidljivijih manifestacija jednog kriminalnog režima, da nije bio dio konkretnog četverogodišnjeg administrativnog diskursa pronacističkog satelitskog režima iz Drugog svjetskog rata, ali jednako tako mora se konstatirati da je u jednom krajnje specifičnom periodu novije hrvatske povijesti ponovno "uskrvnuo", ali da se to "uskrnuće" dogodilo u jednom novom, iznuđenom, ratnom kontekstu, u kojem se taj simbol konfrontirao, ni manje ni više, nego sa "crvenom zvijezdom" i da se stjecajem (privremenih) okolnosti našao na "pravoj" strani povijesti. I to je činjenica! I nju bi trebalo respektirati, a ne uvijek samo problematizirati! Naime, mi razloge za tu i više nego "suptilnu toleranciju" ne vezujemo uz određene propale ideologije, kriminalne režime. Ti razlozi proizlaze iz krajnje trivijalne činjenice da smo se, u nekim teškim, ratnim vremenima, propustili na pravi način odrediti i spram tih neprihvatljivih simbola. U tom se, srećom, kratkom periodu toleriralo i ono što se u nekim drugim, normalnim vremenima ne bi moglo tolerirati. O tome više u našoj knjizi *Kritika političkog uma*, Ljevak, Zagreb, 2022., posebice u eseju "I fašizam i komunizam zlo su s kojim se moramo suočiti", str.11-15. Zanimljivo je da se preko jednog drugog pozdrava, misli se na – Smrt fašizmu, sloboda narodu, elegantno prelazi, kao da i on nema svoju "mračniju", poslijeratnu fazu! Jednako tako, moguće je problematizirati i "crvenu zvijezdu", točnije njeno "mračno" pojavljivanje u Vukovaru u ljeto i jesen 1991. godine ili u Jasenovcu u isto vrijeme. U tom kontekstu nije realno očekivati da će građani Ukrajine poslije ove agresije imati pozitivno mišljenje o "crvenoj zvijezdi", koja se nalazi na ruskim avionima, tenkovima, uniformi vojnika, koji ovih dana siju smrt po Ukrajini. No, uopće nije mudro tom kontaminiranom simbolu, 'crvenoj zvijezdi', bez obzira na sve negativne konotacije, koje se vežu i uz taj simbol, suprotstaviti jednako kompromitirani simbol - svastiku! Naime, ta vrsta konfrontacije daje za pravo onima argumentacijskim strategijama koje onda tom marginalnom simbolu pridaju puno veći značaj nego što ga on u javnom prostoru zauzima. Na djelu je svojevrsni metonimijski prostor: nebitan detalj odjednom postaje dominantan javnom prostoru!

21 A koliko neka sjećanja uistinu mogu biti "mučna" moguće je vidjeti u knjizi Marije Stepanove, *Sjećanja, sjećanja*, Romanca, Fraktura, Zagreb, 2021. Riječ je o romanu u kojem se, između inoga, preko pisama, dnevnika, fotografija, razglednica..., kroz optiku nekoliko generacija jedne obitelji ruskih Židova rekonstruiraju sva ona mnogobrojna političko-kulturna zbivanja u carskoj i sovjetskoj Rusiji, koja su se događala krajem 19. i 20. stoljeća. Ovdje u prvome redu mislimo na Oktobarsku revoluciju koja je *par excellence* svjetski politički događaj. Nažalost, ta Revolucija surovo se obračunala sa svojim protivnicima, rezultirala je brutalnim političkim čistkama, političkim ubojstvima, političkim suđenjima. Prema neprijateljima Revolucije sovjetski režim bio je nemilosrdan, milijuni građana Sovjetskog Saveza završili su u logorima, cjelokupni političko-kulturni život bio je strogo kontroliran, svako alternativno mišljenje bilo je strogo sankcionirano, mnogi književnici ili su odvedeni u "radne logore" ili su morali emigrirati, a neki su, pak, počinili samoubojstvo...Nije se moglo stvarati i misliti o stvarnosti izvan soc-realističkog kanona.

istomišljenici. Kao što poslije 1945. godine nije mogao ostati niti jedan trg, niti jedna ulica, niti jedan spomenik,²² koja bi na bilo koji način asocirala na prethodnu, u međuvremenu, propalu državu.

Iz svega rečenoga i više je nego očito da naš(i) autor(i) tvrdi(e) da je socijalistička Jugoslavija bila ispražnjena od bilo kakvog etnonacionalizma, a da su sve ove nove države nastale upravo što su iz naftalina izvukli tradicije koje su izravne posljedice jedne takve ideološke paradigme.²³

I mi smo u nekim našim ranijim tekstovima²⁴ slijedeći misao J. Habermasa pokušali odgovoriti na pitanje zašto svi oni traumatični događaji tijekom Drugog svjetskog rata, nisu izazvali nikakve dramatične posljedice na konfiguraciju hrvatskog identiteta. Poslije 1945. godine ta se tema, iz mnogih razloga, nije uopće otvarala. I, upravo, to sustavno potiskivanje "mučnih sjećanja" dovest će do toga da ta "mučna sjećanja" postanu naša stvarnost i u 90-im godinama prošloga stoljeća.²⁵ A sve što, u međuvremenu, nije bilo na pravi način "prorađeno" i nije moglo dati neki bolji proizvod. I kao što smo već više puta rekli hrvatski "jugonostalgičari" korektno detektiraju da su zločini koje je ustaški režim počinio tijekom Drugog svjetskog rata prekidaju kontinuitet hrvatskog identiteta, ali ne daju nikakav suvisli odgovor na pitanje koji bi to sve elementi (događaji, povijesne osobe, kulturne tradicije...) trebali sudje-

22 U Zagrebu je sklonjen spomenik banu Jelačiću, u Osijeku Frangešov spomenik "Umirućem domobranu", u Splitu Bajamontijeva fontana... Srećom nikome nije palo na pamet dirati spomenik kralju Tomislavu, ali je zato u Rakovici uklonjen, pa vraćen spomenik Eugenu Kvaterniku, jer je netko nadobudnim skojevcima morao objasniti da taj Kvaternik neki drugi Kvaternik i da njegovo političko djelovanje baš i nema neke veze s djelovanjem onoga iz Drugog svjetskog rata! Slučajno sam poznao neke od tih "nadobudnih skojevaca", koji su u zrelijim godinama, u 90-im pokazali da im ideja bilo kakve Hrvatske nije nešto simpatična te da se onaj incident nikako ne može pripisati "ludoj mladosti", nekakvoj ideološkoj brzopleitosti... I u 90-im godinama su zdušno sada već kao stariji ljudi sudjelovali u pobuni protiv nove hrvatske države! Bilo bi krajnje zanimljivo analizirati njihov "ideološki kontinuitet" koji se kreće od "skojevca" do "četnika", gdje bi "slučaj" Sime Dubajića predstavljao paradigmatičan primjer jednog takvog (dis)kontinuiteta!

23 O tom fenomenu vidjeti, manje-više, sve tekstove beogradskog antropologa I. Čolovića, kao i knjigu H. Bausinger, *Etnologija. Od proučavanja starine do kulturologije*, XX vek, Beograd, 2002.

24 Z. Kramarić, *Kultura i trauma. Pismo bugarskom prijatelju*, Meandar, Zagreb, 2020, posebice studiju "Nove politike vs. Novi identiteti", str.225-297.

25 I u tim godinama opet smo mogli slušati priče o hrvatskom kulturnom kontinuitetu, koji postoji već tisuću godina, opet su se reciklirali stari hrvatski mitovi, narodni običaji, narodna duša... I možemo se složiti s onim teoretičarima koji tvrde da se tu zapravo radi o "neutralnim, znanstvenim etnološkim pojmovima" (I. Čolović), ali oni postaju vrlo opasni kada se u tu "neutralnost" uključi određena ideologija!

lovati u procesu "formiranja novog hrvatskog identiteta"; točnije, kojim bi to sve elementima trebalo obnoviti taj "pokidani"identitet. Doduše, ni mi sami nismo sigurni koje su to tradicije na koje bismo se trebali osloniti prilikom formiranja tog "novog"identiteta, a opet ne može pristati ni na one političke prakse koje svoj jedini smisao djelovanja vide u radikalnom osporavanju "nove hrvatske stvarnosti u kojoj prepoznaju isključivo elemente neofašizacije hrvatskog društva. To ne znači da takvi elementi ne postoje u hrvatskom javnom prostoru (od onog "nesretnog"pozdrava, preko svih onih neprimjerenih grafita, raznih murala u čast suspektnih osoba, pa sve do skandaloznog ponašanja raznih navijačkih skupina na stadionima...), ali i pored te surove činjenice to još uvijek ne znači da je hrvatsko društvo u cjelini bolesno. Pravo bi pitanje glasilo: a zašto da mi danas priznamo neke nove zločine kada ni s onim "starim"nismo nikada na pravi način raščistili? Tim više, što je i ono između "starih"i "novih"zločina jednako tako bilo prilično suspektno! I gotovo da je samo po sebi razumljivo da se onda više bavimo onim što je bilo "između"nego propitivanjem naših "mračnih"povijesnih epizoda, suočavanjem s vlastitom prošlošću, koje bi trebale ove nove generacije dovesti "do izvjesne jasnoće u pogledu kulturne matrice nasleđenog bremena", kako bi one mogle identificirati "ono što pripada tradicijama koje su oblikovale takvo katastrofalno zaleđe".²⁶ I više je nego očito da se nitko, u tom "međuvremenu", nije potrudio "pripremiti"teren za jednu takvu bolnu rabotu. U tom kontekstu posvema je razumljivo ponašanje dobrog dijela hrvatske javnosti koja je sklona slaviti i one događaje, i one likove, koji to nikako ne zaslužuju. To je nažalost moguće i u državi koja nije fašistička. Kako to da je prakticiranje etničkog nacionalizma postala gotovo vladajuća praksa u hrvatskom društvu, koje se u 90-im godinama prošloga stoljeća uspjelo obraniti od jednog drugog nacionalizma? Moramo se zapitati kako smo tako (o)lako uspjeli prokockati taj povijesno-politički kapital?

Naravno da smo svjesni da uz pojam nacionalizma nije moguće vezati isključivo negativne konotacije, jer postoje ozbiljni autori koji uz taj fenomen vežu i neke druge konotacije.²⁷ No, od tih negativnosti ne treba bježati, pa se možemo složiti s mišljenjem Ivana Čolovića kada tvrdi da je u ime kultur-

26 J. Habermas, *Postanacionalna konstelacija. Politički eseji*, Otkrovenje, Beograd, 2002., str.38-39.

27 Ovdje prije svega mislimo na knjigu Yorama Hazonyja, *Vrlina nacionalizma*, Školska knjiga, Zagreb, 2021.

nog i nacionalnog identiteta "u ratovima u Jugoslaviji 1990-ih došlo (...) do jačanja svesti o presudnom značaju etničke i nacionalne pripadnosti i kod onih koji tu svest nisu imali, ili joj nisu pridavali važnost, pa se zato može prihvatiti mišljenje da je nacionalizam ne samo izvor ratnih zločina, nego i njihov rezultat, odnosno da nacionalizam ubija, a da ubistva u njegovo ime nacionalizuju".²⁸

Umjesto zaključka

I za kraj dopustit ću si da u ovaj tekst unesem i malo privatnosti. U 80-im godinama prošloga stoljeća svjesno sam odustao od prakticiranja svoje omiljene autsajderske pozicije. Političke prilike u ondašnjem društvu natjerale su me na tu radikalnu promjenu ponašanja. Ne svojom voljom počeo sam razmišljati i politički.²⁹ Moj ulazak u svijet politike bio je prilično oprezan. Gotovo kukavički! Svoje kritičke objekcije isprva sam izricao isključivo u krugu svojih najbližih prijatelja. Iako mi je bilo jasno da ću odgovore na neke goruće teme ondašnjeg društva morati dati sam, jednako tako, želio sam provjeriti što i drugi misle o mojim razmišljanjima. U partijsku pamet ni do tada nisam baš nešto previše vjerovao, a njihove nemušte reakcije na goruće probleme ondašnjeg društva samo su dodatno učvrstile to moje uvjerenje. Iskreno, većina njihovih reakcija izazivale su strah kod mene. Od tada datira moj osjećaj

28 Ivan Čolović, "Za ratni zločin dovoljan je nacionalizam", <https://pescanik.net/za-ratni-zlocin-dovoljan-je-nacionalizam/>, 24.12.2021. U ovome tekstu Čolović, između ostaloga, uvažava i stavove američkog povjesničara M. Bergholza, izložene u knjizi: *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Biblioteka Memorija, Sarajevo-Zagreb, 2018. Doduše, naše čitanje ove uistinu sjajne knjige nešto se razlikuje od čitanja I. Čolovića. Više, u: Z. Kramarić, *Kritika mračnog uma, (ili o etici krivnje)*, Filozofski fakultet, Osijek, 2021., str. 15-16. Isto tako, uvijek su nam bili simpatični tekstovi mladoga Kiša o nacionalizmu! Vidjeti, D. Kiš, *O nacionalizmu*, Ideje, 1972. Doduše, nikako se ne možemo oteti u dojmu da je taj njegov "mladenački" pristup tom fenomenu bio kontaminiran jednim romantičarskim pristupom: jedan fenomen koji se uglavnom i vezuje uz romantizam ovaj pisac je odgovorio na isti, slatunjav i pomalo trivijalan i površan način! To ne znači da neke od njegovih konstatacija o nacionalizmu ne stoje.

29 Naravno, da su i moje teorijske preferencije, moja nekritička sklonost prema francuskom strukturalizmu, zavodljiva lepršavost R. Barthesa, raznolikost interesa jednog M. Foucaulta, politička uvjerljivost A. Finkelkrauta, P. Brucknera, koju sam kombinirao sa strogošću teorije govornih činova (još uvijek se sjećam užiča koje mi je predstavljalo čitanje tekstova Derride, Austina, Searlea...), koji su me, pak, vodili prema filozofiji J. Habermasa, P. Sloterdijka..., predstavljale i više nego jasne političke stavove. Srećom, nitko me nije doživljavao nešto jako ozbiljno, jer su "drugovi" jako dobro znali da je moj utjecaj na studentsku populaciju beznačajan. Nije da sam baš nešto žudio biti novi Sokrat, ali moram priznati da me je zavodila ideja o tome kako bi bilo dobro da i ja malo kvarim tu "socijalističku mladost"!

"ontološke nesigurnosti"! Tim više, što je svakim danom postajalo sve očitije da se i unutar te partije događaju dramatične podjele. I to prema etničkom principu! Više nitko nije inzistirao na jedinstvu partije iako su hrvatski komunisti pokušavali te podjele prevladati tako što su nudili neku novu "jugoslavensku sintezu". Poslije Titove smrti tako što bilo je nemoguće. Svaki puta kada sam studentima tumačio esej R. Barthesa "Smrt autora" ja sam zapravo mislio na smrt jedinog jugoslavenskog autoriteta. Njegova smrt je klasična smrt autora poslije koje nužno mora umrijeti i njegov tekst – socijalistička Jugoslavija!

Jednom riječju, okolnosti su bile takve da mi jednostavno nisu dopuštale da budem samo "teorijski upravitelj praznine", koji nevoljko drži predavanja, ali zato s velikom strašću čita svakojake knjige, o kojima će, s vremena na vrijeme, nešto i napisati. To pisanje nije bila samo "radost dužnosti" (S. Lenz), već i dio iskrene potrebe da se pisanjem ostavi neki trag, zapis... Često sam se zamišljao u ulozi mačke koja svojim šapama ostavlja neke tragove, tako što obilježava svoje prostore slobode. Doduše, već i tada sam bio svjestan da je "upravitelj teorijske praznine" jedna iznimno komotna i privilegirana pozicija. Danas sam još svjesniji te spoznaje. Moram priznati da sam u tim vremenima iskreno uživao u toj marginalnosti, neznatnosti, pa čak i nevidljivosti.³⁰ Biti autsajderom, i to u svakome pogledu, činilo me je iznimno sretnom i zadovoljnom osobom. No, 80-te su sve promijenile! Prvo je umro Josip Broz, pa se u Poljskoj pojavio novi sindikalni pokret, "Solidarnost", kojeg ni rigidna partija više nije mogla kontrolirati. Vjerojatno bi i tu smrt i pojavu nove političke činjenice u Poljskoj nekako i preživjeli da se Sovjetskom Savezu nije dogodio Gorbačov. Poslije njegovog dolaska na čelo Partije počele su dramatične promjene, kako u Sovjetskom Savezu, tako i u ostalim socijalističkim zemljama. Jedino se u Jugoslaviji te promjene nisu nešto previše primjećivale. Partija se tih godina uglavnom bavila sobom i idejom kako preživjeti izazove novoga doba. Tekstovi F. Fukoyame o kraju ideologije prošli su na ovim prostorima nezapaženo. U srednjoj Europi partijske elite više nisu bile u stanju ušutkati

30 To ne znači da me nisu vidjeli oni koji su za takve aktivnosti bili zaduženi. Još uvijek se sjećam predavanja iz antičke filozofije, koje je držao B. Bošnjak, prilično strogi profesor, koji nam je govorio da je ideal prvih grčkih filozofa bio da uopće ne znaju gdje se nalazi gradska vijećnica. No, Sokratov slučaj nam je pokazao da oni u vijećnici itekako dobro znaju gdje je filozof i što govori. Nisam imao nikakvih iluzija da je, u međuvremenu, došlo do nekih bitnijih promjena na relaciji filozof vs. vlast!

sve glasnije glasove disidenata, Havela, Michnika, rumunjskih i istočnonjemačkih svećenika... Nekako u to vrijeme Jugoslaviji se dogodilo Kosovo, a u Srbiji se "probudio" narod: živjeli smo u vremenima svakojakih mitinga! U zemlji je ekonomska situacija postajala sve teža i neizvjesnija. Naši životi su se kretali između svakodnevnih nestašica osnovnih roba i nezaustavljive inflacije. Topčider ³¹ je radio dan i noć. Partija je morala pozvati MMF u pomoć.

Srpski komunisti imali su ozbiljne primjedbe na Ustav iz 1974. godine, dok su drugi (Slovenci, veći dio Hrvata...) smatrali da su upravo ta ustavna rješenja najbolja od svih ponuđenih alternativa. Ostali se i nisu nešto previše pitali. Oni su navijali za jednu od sukobljenih strana. Makedonci i Crnogorci za Srbe, Bosanci su se, po običaju, podijelili na etničkom principu, Kosovari su potihom držali stranu Slovencima... Mi se i nismo nešto previše zamerali tim sterilnim diskusijama. Bile su toliko predvidljive i dosadne. Mogle su trajati u beskonačnost. Ali, onoga momenta kada se jugoslavenska armija odlučila umiješati u taj spor tako što je otvoreno stala na srpsko-crnogorsku stranu svima je moralo biti jasno da se ti teorijski sporovi više ne mogu riješiti mirnim putem. Rat nije bilo moguće izbjeći. Konačno, S. Milošević je tako što i najavio na Gazimestanu u povodu proslave 600-obljetnice boja na Kosovu! Jasno je rekao da ni "oružane bitke" nisu isključene. Nažalost, bilo je i onih koji te riječi nisu čuli! Prije svih, hrvatski komunisti!

Mi smo, u to vrijeme, tražili rješenja izvan dopuštenoga područja mišljenja... I tada, kao i danas, bili smo uvjereni da nam bez liberalizacije društvenih odnosa nema spasa. Za razliku od partijskih elita koje su pribjegle onim najgorim, birokratskim rješenjima, povećanoj represiji, raznim "mitinzima istine", populističkim mjerama, naša razmišljanja o demokraciji, slobodi, naciji bila su liberalne provenijencije. Naši javni istupi bili su pozivi na mirna, politička rješenja problema. Sveopćoj militarizaciji društva suprotstavili smo jezik jednog Gandhi-ja. Tražili smo da se vojska izmjesti iz Osijeka, da prihvati nužnost političkih promjena. Pozivali smo se na sve moguće povelje, konvencije o ljudskim i inim pravima, i onim manjinskim, i onim koji se odnose na manjinske jezike... Ideja kulturne autonomije za manjine nije nam bila strana.

31 Dio Beograda u kojem se tiskao jugoslavenski dinar!

A, negdje sredinom 80-ih počeli su i javni tv-prijenosi sjednica najviših državnih i partijskih tijela. I dan danas mi je nejasno zašto su se "drugovi" odlučili da raspad jedne zajednice prenose javno. Svi smo mogli gledati kako se raspada nešto što je još do jučer izgledalo tako čvrsto, gotovo nesalomljivo. Partija je kontrolirala sve poluge vlasti, vojsku, policiju, medije... Budući da su te sjednice znale odužiti u "lošu beskonačnost" i da su trajale dugo u noć, do "sitnih noćnih sati", "drugovi" su smatrali da bi bilo poželjno da se u sve javne institucije, pa rako i fakultete, uvedu noćna dežurstva. Isprva su dežurali samo članovi partije, a poslije i ostali djelatnici. Ja nisam bio ni među tim "ostalim". Tražio sam objašnjenje zašto je "moja malenkost" isključena iz jedne tako važne aktivnosti.³² Objašnjenja koja su mi dana nisu me zadovoljila, pa sam se odlučio politički angažirati. Kako u Osijeku i nisam imao nešto previše istomišljenika sve češće sam odlazio u Zagreb, gdje sam se počeo družiti i prijateljevati s Vladom Gotovcem i njegovim, liberalnim krugom prijatelja. U mojem dosadnom životu dogodio se radikalni rez. Nisam sebi mogao dopustiti luksuz da promjene koje su dolazile dočekam nespreman, neorganiziran. Počeo sam sve pozornije pratiti sve znakove ulice: događanje naroda u susjednoj republici, pojavu omladinske štampe u Sloveniji, teorijske rasprave unutar partijskih elita, detabuiziranje pojedinih povijesnih tema, Goli otok, Brijunski plenum, beogradski ali ne i zagrebački studenski pokret, Jasenovac, Kočevski rog, Dahauski procesi, kolektivizacija... Tema Bleiburga otvorit će se puno kasnije.

Manje-više, svi ti vjetrovi dolazili su uglavnom iz Beograda i Ljubljane. A hrvatski su komunisti i dalje mudro šutjeli. Šuvar, Račan, Stojčević at com. smatrala je da je rješenje jugoslavenske krize neka nova "jugoslavensku sinteza"! Nažalost, ta njihova ideja bila je ispražnjena od bilo kakvog smisla i funkcionirala je sukladno slici: selo gori a baba se češlja! Niti jedan od njih nije pisao dnevnik, pa ne znamo kako su doživjeli pad Berlinskog zida, što su pomislili kada su gledali javnu egzekuciju bračnog para Ceausescu...

32 Tu sam scenu, mučni razgovor između komesara i jogija, opisao u knjizi *Sat hrvatskog*, Mozaik-knjiga, Zagreb, 2018.